नसोर्मे प्राणोऽस्तु

मुखे वाणीम्, अक्ष्णोः दर्शनशक्तिं, कर्णयोः श्रवणशक्तिं कामयमानः ऋषिः प्रार्थयते—'नसोर्मे प्राणोऽस्तु'। नायं तत्र गन्धं घ्राणशक्तिं वा प्रार्थयते। किमत्र कारणम्? इदमेव यदिन्द्रियराजस्तत्र तिष्ठति। यस्याभावे सर्वाण्यपीन्द्रियाणि मुञ्चन्ति सार्थकतां, त्यजन्ति चारितार्थ्यं स तत्र विराजते। तानीन्द्रियाणि सबहुमानं सशिरोणामं कथयन्तीव तं प्राणम्—'गच्छन्तु नाम श्रवणक्तयः, अपयन्तु नाम घ्राणशक्तयः, परं मा स्म गमः कदाचित् प्राणः। अत एव वेदा वा स्युरुपनिषदो वा सर्वेऽपि प्राणानां महत्त्वं सममनुमेनिरे[1]।

नसोर्गन्धः स्याद् वा नेवेत्येवं नासीत् तदानीं चिन्ताप्रसारः। यथाऽक्ष्णा कर्णेन वा विकलः दुःखाम्भोधौ निमज्जति स्म, न तथा घ्राणेन हीनो जनः। अत एवाक्ष्यादिभिर्विकलानां पुरुषाणां कृते 'अन्धः' 'बधिरः' इत्यादयश्शब्दा आविष्कृता। परं घ्राणशक्तिविकलाय न कोऽपि शब्दः विकासमाप। वैदेशिका अपि तथ्यमेतत् समं मन्वते[2]।

एवं श्वासोऽयं परं प्राधान्यं भजते। सर्वं मे वपुः, सर्वं मे कार्यं श्वासवायुभिरस्त्यवकीलितम्। स वायुः यो न कदापि बध्यते मुष्टिभिः—एष जवति, रंहति, धावति च प्रतिदिशम्—स एष वायुरवकीलतीन्द्रिय-

---

१. द्रष्टव्यम्—अरा इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम्।
ऋचो यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च॥
—प्रश्नोपनिषद् २।६

२. मनुष्य की दुनियां में गन्ध बहुत मामूली भूमिका अदा करती है। इसका एक प्रमाण यह तथ्य है कि हमारी भाषा में अन्धापन और बहरापन के अनुरूप कोई ऐसा सामान्य शब्द नहीं जो सूंघने के अभाव को प्रकट करता हो—प्राणिशरीर का क्रिया विज्ञान-नट श्मिट नील्सन पृ० १०६।

ग्रामं, टंकयति अंगसन्धिम्, योजयति च जीवनम्!! एवम् इन्द्रियाणि कतिपयानि गच्छन्तु नाम, परं श्वासोऽयम् आजीवनं तिष्ठति। अत एवायं विश्वासस्य पराकाष्ठा, परमं प्रतिमानम्। विश्वासशब्दोऽयं विस्रम्भार्थे अनेनैव हेतुना समवर्तत। यतो हि जीवने नास्ति कोऽपि विस्रम्भः श्वासाधिकः[1]।

वेदेषु नासिका—एवं महतीं काष्ठां प्राप्नुवन्तं श्वासं नासिकेयम् अभिरक्षतीत्यतः सा वैदिककालादेव प्राधान्यं भजते स्म। 'श्वासस्तु मुखेऽपि वर्तितुं शक्नोति, किम्फलेयं नासिका' इत्येवं नासीत्तेषां मतिः। 'मुखं विमुच्य श्वसितस्य धारया वृथैव नासापथधावनश्रमः' इत्येवमनुचिन्तनं दूरम् अपास्तं तेषां कृते। प्राणानियमभिरक्षतीति मतिरेव केवला नासिकां सर्वललामभूतां व्यदधात्। अत एव सौन्दर्यं यदि नासिका वृणीते, अन्येन वर्णेन किम्—इत्येवं सर्वेऽपि ऋषयः मन्वते स्म। तथा च ऋषयस्ते मनोहरायाः नासिकायाः प्रतिमानमुपास्थापयन्–न स्यादत्युच्चा, नाप्यत्यल्पा, नीचैः किञ्चिच्च प्रह्वीभूता या नासिका सा कमनीयतामियर्ति। एवंभूता नासिकावन्तो जना अतिशेरते समाजेषु।

अनासा इमे किराताः—ते रूपेणानेन विपरीतरीतीनां नासिकाधारिणामुपहासमकार्षुः। पर्वतीयानां किरातादिजातीनां नासिका किंचिच्चिपिटा भवति। अतस्ते ऋषयस्तान् प्रति ब्रुवते स्म—'पश्यत भोः किम्मनुष्यान् इमान्, ये हि नासिकां-प्रतिमानं सौन्दर्यस्य, अभिमानं च रूपस्यन रक्षन्ति स्वकीये वदने। अत एव ते नस्क्षुद्राः सन्तः नररूपेणापि सम्बोधयितुं योग्या वा न वा!! (तेषां कृते 'किन्नर'शब्दोऽयं नासिकाविहीनत्वात् तेषां नरत्वमाक्षिपन् क्षेपार्थकः सन् अन्ततो जातिनामधेयतां प्राप्तः!!) प्रसार्यतामत्रार्थे वेदवाक्यम्—

अनासो दस्यूँरमृणो वधेन नि दुर्योण आमृणङ् मृध्रवाचः।

ऋ० ५।२९।१०]

---

१. परवर्तियुगेषु श्वासस्य गन्धहेतुत्वम् अवधार्य श्वासशब्दः 'सुवास' रूपेण गन्धार्थकोऽपि समवर्तत। अस्यैवापभ्रष्टानि रूपाणि बासा, बासी इत्यादीनि द्रष्टुं शक्यन्ते।

किमत्राश्चर्यम्, यदि ते दस्यवः इमान् वैदिकान् 'लम्बनास' रूपेणोपहासमकार्षुः[1]।

परं लम्बनासिकयाऽपि न प्रमाणाधिकया भाव्यम्। अन्यथा सा 'उरूणस'[2] रूपेण वा 'पवीनस'[3] (वज्र इव भयंकरा नासिका) शब्देन वा निन्दां प्राप्स्यति। तैत्तिरीयसंहितायुगे तु घट इव महती गोलाकारा नासिका प्राप्यते स्म। नासिकैषा कुम्भीनस-शब्देन तत्र वर्णिता। (तै. सं. ५।५।१४।१)

कथा शुकनासस्य—नासिका सैव कमनीया या शुकस्य नासिकेव किंचित् प्रह्वीभूता स्यात्। एवंभूता नासिका तथाऽरञ्जन् मनांसि जनानां यत् बहवो मनुष्या शुकनास इत्येव स्वं नामधेयम् अकार्षुः। अनेनैव वैशिष्ट्येण पूर्वं शुकनासोपदेशः महतीं ख्यातिं प्राप्नोत्। एवं भूतैव नासिका 'भलानस' शब्देन प्रोक्ता वेदे[4]।

पाणिनिसमये नासिका—प्राणिनिकाले यो हि पुरुषः किरातवन्नासिकां धारयति स्म, स चिकिनः, चिपिट इत्येवं प्रोच्यते स्म[5]। नासिकाया चिपिटताऽसौ तथा भुवि परिवृढा यत् परवर्तिकालेषु सर्वाण्यपि चिपिटवस्तूनि 'चपटा' शब्देन व्यवाहरन् जनाः। अद्यापि 'चपटा' शब्दः भृशं व्यवह्रियते। को नाम जानाति स्म पूर्वं यन्नासिकाया चिपिटता सर्वेष्वपि वस्तुषु समं प्रसरिष्यति।

एवं यस्य मनुष्यस्य नासापुटयोः घनाः केशाः स 'निबिडः, निबिरीसः' इत्येवं व्यवह्रियते स्म[6]। केशानामिदं घनत्वं सौन्दर्यस्य,

---

१. उनकी चिपटी और छोटी नाकों को आर्य अनास खनास कह सकते थे। पर किरात भी आर्यों को लम्बनास; अश्वनास कह कर कुरूप बता सकते थे—राहुल सांकृत्यायनकृतस्य 'दिवोदास' पुस्तकस्य अबला सेना परिच्छेदः पृ० ११७।

२. उरूणसावसुतृपा उदुम्बलौ यमस्य दूतौ चरतो जनाँ अनु।
—ऋ १०/१४/१२

३. पवीनसात्तंगल्वाच्छायकादुत वग्नकात्। —अथर्व ८/६/२१

४. अथ पक्थासो भलानसो भनन्तालिनासो विषाणिनः शिवासः।
—ऋ० ७/१८/७

५. इनच्पिटच्चिकचि च। —पा. सू. ५/२/३३

६. नेबिडज्बिरीसचौ (पा० सू० ५/२/३२)

कमनीयतायाश्च प्रतिमानं बभूव। अत एव जनाः सर्वण्यपि घनानि वस्तुजातानि निबिडरूपेण वक्तुमारेभिरे। व्याख्याकारैरुक्तं यत् वस्त्रादीनामपि निबिडत्वं नासिकागतघनकेशौपम्यात् सिद्ध्यति[1]। उपमानमिदं कियदस्ति रुचिरमित्यर्थे देवाः प्रमाणम्!

पाणिनिसमये परिमाणतोऽधिकायाः नासिकायाः धारका अपि पुरुषा वर्तन्ते स्म। तेषां कृते सुबहवश्शब्दाः वाचमारूढाः लोके। तथाहि विनतनासिकावतां पुरुषाणां कृते 'अवटीटः, अवनाटः, अवभ्राटः' इमे शब्दा अस्तित्वमुपयाताः[2]। स्त्रीणामपि दीर्घनासिकात्वं सौन्दर्यानुगतमासीत्। अत एव तासां कृते 'दीर्घनासिकी' इत्येवं पृथग्विधानं पाणिनिना सम्पादितम्[3]।

बाणभट्टस्य लम्बनासिका—महाकविबाणभट्टाय लम्बनासिकतेयं तथा प्रियंकरणा समभूत् यत् स नासिकां वंशरूपेण प्राभाषत। तस्य हि मतमिदं—यत्-आयते नेत्रे विशालनदीरूपे, तत्र वर्तमानः नासावंशस्तु तस्यां नद्यां द्राघीयान् सेतुरिव[4]। मन्ये तुंगनासिकायाः पराकाष्ठा अस्यामेव कल्पनायां विराजते।

विदेशेषु लम्बनासिका—नासिकेयं प्राकाममहार्षीन्मनांसि वैदेशिकानामपि। तत्र हि लम्बनासिकया, लघुनासिकया च विश्वस्येतिहासः प्रवर्तितः विनष्टश्च। प्रसिद्ध इतिहासज्ञः 'ब्लैज पैस्कलः' यथा ब्रवीति तथा विश्वस्येतिहासगतिः स्याद् विपरीता यदि क्लियोपेत्रा' नामधेयायाः रमण्याः नासिका काचन लघ्वी स्यात्[5]।

---

१. कथं निबिडाः केशाः, निबिडं वस्त्रम्? उपमानाद् भविष्यति। (उपरिलिखिते सूत्रे काशिका)

२. नते नासिकायां संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्राटचः (पा० सू० ५/२/३१)

३. नासिकोदरौष्ठजंघादन्तकर्णशृंगाच्च (पा० सू ४/१/५५)

४. आयतनयननदीसीमान्तसेतुबन्धेन ललाटतटशशिमणिशिलातलगलितेन कान्तिसलिलस्रोतसेव द्राघीयसा नासावंशेन शोभमानम्। (हर्षचरितस्य प्रथम उच्छ्वासः)

५. Had cleopatra's nose been shorter, the whole face of the world would have been changed (Pensees II. 162)

नवविकासवादिनां नासिका—नवविकासवादिनां तु मतमिदं यत् लम्बनासिकतेयं मनुष्यादपि पूर्वस्मिन् पशौ सुवर्तमानाऽऽसीत्। तथाहि मनुष्योऽयं पशुष्वन्यतमः। मनुष्योऽपि पशुः, तस्य पूर्वजा अपि पशवः। मनुष्याणां पशुत्वं तु वैदिकसाहित्येऽपि स्वीक्रियते[1]। तत्र मनुष्यात् पूर्वस्मिन् वानरे दीर्घनासिका दीर्घनालिकारूपेण वर्तमानाऽऽसीत्। यथाऽद्यापि वानरे धेन्वनडुहयोरन्येषु च पशुषु समं दृश्यते।

परं वानराणां विकासप्रक्रियायां सर्वप्रथमः प्रहारः नासिकायां समपद्यत। तेन नासिकेयं शनैः शनैः चिपिटा उदञ्चिता च समभूत्। परं वानराणां सर्वास्वपि प्रजातिष्वियमेव कल्पना परिवृढा यत् लम्बनासिकतैव भवति समीची, यथाऽऽस्माकीनाः पूर्वजाः। अत एव लम्बनासिकता सौन्दर्यस्य प्रतिमानं समभूत्।

परं या अपि प्रजातयः आहोपुरुषिकया स्वकीयां लम्बनासिकां प्रशंसन्ति स्म, तासामपि नासिका वानरापेक्षया तु चिपिटैवासीत्। परं ते किं कुर्वन्तु नाम, तासां कुशकाशावलम्बनमेव श्रेयः!!

इदमस्ति ललामभूताया नासिकाया ऐतिह्यम्। यस्या दीर्घता प्रतियुगमहोरात्रञ्च प्रार्थिता सैव चिपिटा समभूत्। साम्प्रतं येयं नासिका मानवानामधिमुखं तिष्ठति, सेयं नास्ति सुषमा। इदानीं प्रथमं तावदियमूर्ध्वं व्रजति। प्राणाश्चैनामाश्रित्य पूर्वमूर्ध्वं पश्चाच्चाधोमुखं व्रजन्ति। स्थानञ्चात्र महत् स्वल्पम्। अत एव यदि कश्चन पुरुषः छिक्कामध्ये मुखं नोद्घाटयेत् तर्हि तस्य नासिका विदीर्येत। परं पशूनां कृते तु नैषा भीतिः, तेषां दीर्घनासिकत्वात् सरलनासिकत्वाच्च।

परं स्यात् किमपि। अस्माकं सर्वं सौन्दर्यं सर्वं गौरवं, सर्वाऽपि प्रतिष्ठा नासिकायामेव तिष्ठति। अत एव गौरवगरिमाणम् उपयाते सति 'विजयतेऽसौ नासिका' (नाक ऊँची हो गई) इत्येवं भणन्ति भाषाविदः।

कतिपये जना गन्धं प्रमुखं वस्तुसूचकं मन्वानाः नसोर्गन्धत्वादपि नासिकायां पूज्यबुद्धिमासेदुः। अत एव गन्धनशब्दः सूचनार्थे प्रायुज्यत

---

१. शंस्य पशून्मे गोपाय। द्विपादो ये चतुष्पदः। (तै० ब्रा० १/२/१/२५) अत्र मुक्तकण्ठं पदद्वयधारी मनुष्यः पशुरूपेण प्रोक्तः।

लोके। गन्धेषु च मघगन्धः प्रकाममप्रीणयन्मनांसि मनुजानाम्। एवं च मघगन्धेन परं प्रीता प्राकृताः महक, महकना इत्यादि शब्दानाविरकार्षुः।[1]

तथापि नासिकाया सौन्दर्यस्य प्रमुखं कारणमिदमेव यत् प्रियेषु प्रियतमः, रोचिष्णुषु रोचिष्णुतमः इन्द्रियराजः राजेन्द्रो वा प्राणस्तत्र तिष्ठति।

अत एव सुष्ठु प्रार्थयते ऋषिः 'नसोर्मे प्राणोऽस्तु' इति।

---

1. द्रष्टव्यम्–A. Comparative Dictiorary of the Indo-Aryan Languages—R. L. Turrer.

अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु

समस्ते जीवने सर्वेष्वपीन्द्रियेषु यशोबलं, दीप्ति, कान्ति चाधातुम् ऋषिः प्रार्थयते-अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु, कर्णयोर्मे श्रोत्रमस्तु। एतदेवाभिप्रेत्य महता कण्ठेनाथर्ववेदे प्रोक्तम्—

'वाङ्म असन्नसोः प्राणः, चक्षुरक्ष्णोः, श्रोत्रं कर्णयोः। अपलिता केशा अशोणा दन्ता बहु बाह्वोर्बलम्' ॥.....अथर्ववेदः १९।६०।९।

एवं परां लालसां, परां भक्ति धारयमाणेन ऋषिणा एवमुपागीयत—

'पश्येम शरदः शतं, शृणुयाम शरदः शतं'.....

'वयं वर्षाणां शतं पश्येम, वर्षाणां शतं च शृणुयाम' इति हि तस्यार्थः।

मन्त्रस्यान्ते तु अनया प्रार्थनया ऽसन्तुष्यतेव ऋषिणा एवमभ्यधीयत—

'भूयश्च शरदः शतात्'

'अतोऽप्यूर्ध्वं दर्शनशक्त्या, श्रवणशक्त्या च समन्विता वयं पश्येम च शृणुयाम च'।

वस्तुतस्सर्वमिदं प्रार्थनं नासीत् केवलं वाचां प्रचारः। यद् वाचाऽऽसीदभ्युदितं तज्जीवनेऽप्यासीत् परिलक्षितम्। संख्यातिगा जना कल्यतामुपेताश्चिरं वातं च जीवन्ति स्म। अक्ष्णोः चक्षुः कर्णयोश्च श्रोत्रम् अन्वर्थं प्रार्थयमानाः कान्तेन वपुषा जीवनं व्यतियन्ति स्म।

किं नामाक्षि, किं चादः चक्षुः—सामान्यतो जनाः 'द्वावपीमौ शब्दौ पर्यायवाचिनौ' इति मन्वानाः अक्षिशब्दस्यार्थे चक्षुः शब्दं, चक्षुः शब्दस्यार्थे चाक्षिशब्दं प्रयुंजते। परं यदि स्यादेवं तर्हि 'अक्ष्णोः चक्षुः' इति प्रार्थनं मुधा प्रोक्तं स्यात्। तदा को हि नाम जनः अक्ष्णोः चक्षुष्ट्वम् आपादयेत्! दार्शनिकसरण्या तु—को हि नाम महाबलः स्वस्कन्धे स्वस्कन्धमापादयेत्!!

तस्मादन्यदेवास्ति अक्षि, अन्यच्चास्ति चक्षुः। वस्तुतश्चक्षुरेवास्ति दर्शनसाधनम् अतीन्द्रियम् इन्द्रियम्। अक्षि तु केवलमस्ति तस्य चक्षुषो निवासस्थानम्। अक्षि त्वस्ति पात्र रूपं, यत्र चक्षुः समास्ते। 'पात्ररूपम् अक्षि' इति रूपायितं योगसूत्रभाष्यकारेण व्यासेन[1]।

एवं न कश्चन अक्ष्णा पश्यति, न च कोऽपि चक्षूरागेण समास्कन्दति। प्राकृताः जनास्तु अक्ष्णैव पश्यन्ति स्म !! अक्षिशब्दान्निर्मितम् 'आँखें देखती हैं' इति वाक्यमत्र निभाल्यताम्। वस्तुतस्तु आधाराधेयभेदम् अविविच्यमानानां जनानाम् आसीदक्षि चक्षुरेवेत्यभिमानः।

एवं 'पात्ररूपयोरक्ष्णोरनिन्द्रियगम्ये दर्शनसाधने चक्षुषी समासाताम्' इति हि 'अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु' इति मन्त्रस्यार्थः। चक्षुषा सर्वमिदं जगद् दृश्यते। तस्याभावे तु सतोरप्यक्ष्णोः जगदिदं शून्यमिव। अत इदम् अस्ति दर्शनसाधनम्। अथ च न केनापीन्द्रियेण चक्षुः द्रष्टुं शक्यते, अत इदमनिन्द्रियगम्यम्[2]। स्वस्य चक्षुषो दर्शनं तु दूरमास्ताम्, परस्यापि चक्षुषो दर्शनं न विधातुं शक्यते। यतो हि चक्षुरिदं शक्तिरूपम्। पृथग्जनानां तु अक्षि दृष्ट्वा 'चक्षुर्मया दृष्टम्' इति भवत्यभिमानः। परं नेदं वस्तुतस्तथात्वं भजते।

कियदस्तीदं विडम्बनम्, कियती विचित्रा भूमिरेषा !!—यद्धि चक्षुः अणोरणीयसां, महतो महीयसां पदार्थानां द्रष्टा तन्न केनापि दृश्यते। एवं यन्न केनापीन्द्रियेण दृश्यते, येन तु सर्वमपि वस्तुजातं दृश्यते, तदेवेदानीमस्ति विचित्रं (न तु सचित्रं !!) चक्षुः। केनोपनिषदि यथा वर्णितं भगवतो माहात्म्यम्[3], न तावता किमपि न्यूनं चक्षुषो माहात्म्यम्।

काव्यशास्त्रेषु चक्षुषः सौन्दर्यम्—एवं नेत्रमिदं मुखस्य शोभा, अंगस्य प्रतिष्ठा, रूपस्य चास्त्युत्सवः। अंगेषु नयनयोः सौन्दर्यम् उपवर्णयन्

---

१. अक्षिपात्रकल्पो हि विद्वान्-योगसूत्रव्यासभाष्यम् २/१५।

२. 'शरीरसंयुक्तं ज्ञानकारणम् अतीन्द्रियम् (तर्कभाषा-प्रमेयनिरूपणम्)
इत्येवं परिभाषमाणानां न्यायशास्त्रकाराणाम् इदमेव मतम्॥

३. यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥
—केनोपनिषद् १/६

कविः कृतार्थताम् उपयाति। 'कमललोचनम्', 'कमल नयनम्' इत्येवं बहुविधैः प्रयोगैरपि न कवीनां वागुपशाम्यति। परं परमरमणीयता तु आयतनयनयोर्विराजते। अत एवायतनयने सौन्दर्यस्य प्रतिमानरूपेण कविभिरुपास्थाप्येताम्।

बाणभट्टस्तु आयतनयने उपवर्णयन् परां काष्ठामवाप्नोत्। तन्मतानुसारेण नयनयोः प्रथिमा तत्र वर्तमानयोर्तारकयोश्च सौन्दर्यमासीदेवं यथा क्वचन दीर्घसरःसु कुमुदकुवलयकमलानि प्रफुल्लितानि स्युः[1]। कियती आयतता स्यादेवंविधयोर्नयनयोरिति सहृदयसंवादभाजः सुधियः विदांकुर्वन्तु!

अन्यस्य कवेर्मतानुसारेण तु नयने कर्णान्तिमायते भूत्वा सौन्दर्यस्य परां कोटिं भजेते स्म। तत्र कर्णपथमुपारूढे नयने कुरुक्षेत्ररूपेणोपमातुं शक्येते—

अर्जुनः कृष्णसंयुक्तः कर्णं यत्रानुधावति।
तन्नेत्रं तु कुरुक्षेत्रम् इति मुग्धे मृशामहे॥

सर्वोऽप्यनुभवः चक्षुषा गृहीतः—प्राचीनशब्दास्तु यथा ध्वनन्ति तथा नास्ति कोऽप्यनुभवः यदक्ष्णा चक्षुषा वा न गृहीतः स्यात्। तथा च घ्राणजरासनश्रौत्ररूपास्सर्वेऽप्यनुभवाः नयनयोरयनं गताः। अत एव ते सर्वेऽपि प्रत्यक्षशब्देनाभिहिताः। प्रत्यक्षशब्दे अक्षशब्दः मूलतो नयनार्थकः सन्नपि पश्चादिन्द्रियार्थतां गतः। अत्रैतदवधारणमेव कारणमिति प्रतीयते।

शब्दानां परिवर्तनपद्धतिरपि अर्थममुं प्रमाणयति। चक्षुः शब्दोऽयं चक्ष् धातोरुस् प्रत्ययेन निष्पाद्यते। चक्ष् धातुस्तु व्यक्तायां वाचीत्यर्थे धातुपाठे परिगण्यते। 'आचष्टे', 'आचष्टाम्' इत्यादयस्सन्ति सुबहवः प्रयोगाः चक्ष् धातोर्व्याख्यानार्थे प्रमाणम्। एवं व्याख्यानार्थकेन चक्ष् धातुना चक्षुः शब्दनिष्पत्त्या चक्षुषः वदनं परिज्ञायते। अस्य वदनं जिह्वायाः व्यापारम् अतिशेते। यस्मिन् भावप्रकाशने जिह्वायास्सामर्थ्यं

---

१. .....चक्षुष प्रथिम्ना विकचकुमुदकुवलयकमलसरःसहस्रसंच्छादितदशदिशं शरदमिव प्रवर्तयन्तम्।

—हर्षचरितम्, प्रथम उच्छ्वासः।

परिहीयते तत्र चक्षुरेव प्रकाशते केवलम्। दुखाम्भोधौ निमज्जनं वा, आनन्दस्य परा काष्ठा वा—किमन्यत् सकलं वदेत् ऋते चक्षुषः ?

अपि च चक्ष् धातू रसनार्थेऽप्यासीत् कदाचिदिति कैश्चन प्रयोगैरनुमातुं शक्नुमः। चक्ष् धातुना निष्पन्नः 'चक्खइ' इति प्राकृतप्रयोगः, चखना इत्यादयश्च हिन्दी प्रयोगा रसनार्थे सम्प्रवर्तन्ते। पर्शियन भाषायां च 'चक्ष्' धातुप्रभवः 'चशीदन्' (Casidan) इति रसनार्थे प्रयोगो दृश्यते। अत एव चक्ष् धातोरासीत् कदाचन रसनार्थतेत्यनुमानस्यास्ति भूयानवकाशः। टर्नरमहोदयोऽपि प्रयोगममुं स्वीचकार[1]। मधुराम्ल-दर्शनमात्रेणैव जिह्वायां रसोत्पत्तिश्चक्षुषा रसनेन विना न संजाघटीति। साहित्य शास्त्रे नयनपात्रेण वपुषः सौन्दर्यं पीयते।[2]

यदि तु दर्शनशास्त्रमप्यनुमन्यतां भवान् तर्हि चक्षुषा घ्रायतेऽपि। न्यायदर्शने 'सुरभि चन्दनम्' इत्युदाहरणेषु ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण चक्षुषा घ्राणं भवतीति हि न्यायनेया पद्धतिः।[3]

एवं चक्षुषा दृश्यते च, उद्यते च, रस्यते च, घ्रायते चेति विजयतां चक्षुर्माहात्म्यम्। वस्तुतस्तु दर्शनमवबोधसामान्यार्थे सर्वदैव प्रतियुगं प्रयुज्यते स्म। अत एव 'नृपतिः सन्निति वाच्यदर्शनात्' इत्यत्रावबोधार्थकः 'दर्शन' प्रयोगो रघुवंशे संगच्छते। प्राकृतादिभाषायां च 'मैं देखूँगा' आदि प्रयोगा अवबाधेन नातिभिन्नाः। एवं सर्वेषामपि ज्ञानेन्द्रियाणां प्रतिनिधिभूतं चक्षुरिति सिद्धं भवति।

एवं सर्वेषामपि जनानां कृते प्रष्ठाय, प्रेष्ठाय च चक्षुषे सत्यमिदमुक्तम्—'अक्ष्णोर्मे चक्षुरस्तु' इति।

---

१. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan languages—नामके कोशे चक्षति प्रयोगो रसनार्थे स्वीकृतः।

२. नयनपात्रपेयं वपुः—अविमारकम्।

३. ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे 'सुरभि चन्दनम्' इति ज्ञाने सौरभस्य भानं कथं स्यात्—

—मुक्तावली, प्रत्यक्ष खण्डम्।

अस्मितान्मा अमृतं गमय

आम्रो वृक्ष, आम्रं फलं मूलतो भारते देशेऽवतार इत्यत्र सन्ति बहूनि प्रमाणानि। अस्य वृक्षस्य कृते इंग्लिशभाषायां पारिभाषिकः शब्दः Mangifera Indica अस्य भारतभवनम् अवद्योतयति। इंग्लिश-भाषायामेवास्यार्थे Mango शब्दः प्रयुज्यते। शब्दोऽयं मूलतः 'पोर्चुगीज' भाषायाः Mang शब्दात् विकासमाप। 'पोर्चुगीज' भाषायां च शब्दोऽयं तमिलभाषायाः 'मान्काय्' शब्दाद् गृहीतः। तत्र 'मान्' शब्दस्यार्थं आम्रवृक्षः 'काय्' शब्दश्च फलार्थे प्रसिद्धः। एवम् 'मान्काय्' शब्द 'आम्रफलम्' इत्यर्थे प्रयुज्यते। स्पष्टतः तमिलभाषातः प्रसूतोऽयं शब्दश्च शब्दार्थश्च पोर्चुगीज देशयात्रां कुर्वाण इंग्लैंडदेशं प्राप्तः।

यथा त्वितिहासविदो भणन्ति तथा सर्वप्रथमं 'ह्वें सांग्' नामधेयो यायावरोऽदसीयं वृक्षं बहिर्भारतदेशं प्रचार। पश्चात्तु मुगलसम्राजः सुतरां जुषमाणाः, सुतमां च प्रीयमाणाः वृक्षममुं समेधयामासुः। श्रूयते यदकबरसम्राट् दरभंगानगरोपकण्ठं लक्षपरिमितान् आम्रवृक्षान् आरोपयामास। तदा प्रभृति वृक्षोऽयं विष्वक् प्रचार।

आम्रस्य प्राचीनं निदर्शनम्—भारते देशे त्वतिप्राचीनकालात् अस्य वृक्षस्यास्तित्वस्य प्रमाणानि समुपलभ्यन्ते। शतपथब्राह्मणे 'जनः संसारबन्धनात् प्रमुच्य मोक्षमुपयाति' इति सिद्धये आम्रफलम् उपमान-रूपेण प्रास्तूयत। (यथाऽऽम्रं बन्धनात् प्रमुच्यते एवमेवायं शारीर—श० ब्रा० १४.७.१.४१)। पाणिनिरपि विभिन्नेषु भूभागेषु बंहिष्ठमाम्रभावं दृष्ट्वा 'आम्रवणम्'[1] इति स्वीचकार।

साहित्यग्रन्थेष्वाम्रम्—परवर्तियुगे तु कविभिराम्रवृक्षोऽयं न कदापि व्यस्मर्यत। अस्याव्याजमनोहरं रूपम्, अभ्रंलिहाः विटपाः, सुलभा निद्राक्षमा घना च छाया—सर्वमेतन् मनुजानां मनांसि आकर्षयतीव,

---

१. आम्रवणम् इति शब्दस्यास्तित्वसिद्धये पाणनिना 'प्रनिरन्तः शरेक्षु (पा० सू० ८।४।८०) सूत्रे विशेषतो विधान कृतम्।

पान्थमाह्वयतीव। एवम् आम्रं फलं मदयति च मोदयति च, नन्दयति च वन्दयति च सर्वं लोकमिति विजयताम् आम्रमाहात्म्यम्! अध्वखेदापहृतः पथिकस्तस्य शरणे कृतार्थः सन् सरसरुचिरं गायत्येवम्—

शान्ता घर्मकणाः श्रमः शिथिलितस्तीर्णस्तृषामुद्गमः।
वारं वारमुदार-कोकिलरवैरानन्दितं मानसम्॥

भ्रमद्भ्रमरकुलव्याकुलम् आम्रमुकुलं तु संख्यातिगान् यूनः प्रकामं प्रमोदं प्रापयत्। मुकुलमुद्दिश्य युवतयः प्रवदन्ति स्मैवम्—अमुना (मुकारविरहितेन) कुलेन पूर्णसुशोभितेनापि नास्ति न प्रयोजनम्। अतः कामदेवस्य पंचबाणेष्वन्यतममिदं मुकुलम्—

कति पल्लविता न पुष्पिता वा
तरवः सन्ति समन्ततो वसन्ते।
जगतीविजये तु पुष्पकेतोः
सहकारी सहकार एक एव॥

व्यतीतं वर्षाद् वर्षान्तरं, युगाच्च युगान्तरं, परमद्यापीदं मुकुलं यूनः मनांसि प्रकाममाकृषति हिन्दीभाषायां 'बौराता है' इति शब्दः मुकुलशब्दादेव मुकुल>मौर<बौर इति सरण्या नामधातु रूपेण विकासविधिना निष्पन्नः।

अम्रितादमृतान्ता यात्रा—आम्रं फलं सदा चैवं प्रियंभावुकतामगात्। परम् इदमप्यस्ति तथ्यं यत् प्राचीने युगे आम्रे प्रीतिः आम्ल्यवशादासीत्। तथ्येऽस्मिन् 'आम्र' शब्द एव प्रमाणम्। शब्दोऽयम् अम्लशब्दान्नातिभिन्नो रलयोरभेदात्। अतः पूर्वं फलमिदम् आम्ल्यस्य प्रतिमानं भूत्वा भुवि परिवृढः। कथं भवत्याम्ल्यम् इति पृच्छायां यथा भवत्याम्रम्—एवं प्राश्नप्रतिवचनिका संवर्तते स्म। इदानीमपि आम्रचूर्णम् (हिन्दी-अमचूर) अम्लतायै एव प्रसिद्धं लोके। न्यायशास्त्रेऽपि अम्लः रस एवं प्रकारक एव परिगण्यते। आमलकं फलमपि अम्लं भवतीति बुद्धिरासीत्—एतत् शब्दनिष्पत्त्यावगम्यते। यद्यपि परवर्तिदर्शनशास्त्रेषु कषायरसे इदं परिगण्यते। एवम् आम्रं फलं पूर्वमासीद् अम्रितम् इत्यधिशब्दप्रमाणं वयं मन्महे।

अम्रितमिदं भवेदमृतमिति प्रतीक्षायां सुबहु कालो व्यतीयाय। यावति काले गाङ्गं जलं समुद्रमापूरयितुं क्षमते तावानेव कालो व्यतीतोऽनु-

मानतोऽस्य विकासविस्तारे। अद्यतनीनवस्तुनिर्माणे कियद्धनं, कियान् कालो व्यतीत इत्यस्यास्तीदं लघुतरं निदर्शनम्। स्वसंकल्पसाधने येषां नासीत् कदाचिद् विधुरं धैर्यं, न कदापि परिहीणा धिषणा, सत्यम्-अहनोति तेषां यश। फलानां संकरविधिना विविधफलप्रजातिनिर्माणानन्तरमेव अमृतं वा मधुरं फलं भोक्तुमपारयदसौ मनुजः। इदानीं लोके परमाशास्यं 'दशहरी' आम्रं फलं, 'लंगड़ा' आम्रं फलम् अस्यैव विकासस्य फलम्।

अमरूदफलमप्यमृतप्रभवम्—अमरीकादेशस्थितात् 'पेरु' स्थानात् समागतम् 'अमरूद' नामधेयं फलं तु पूर्वमेवासीद् अमृतम्। पेरुतः समायातत्वात् अद्यापि महाराष्ट्रीया 'पेरु फलम्' इति ब्रुवते। अन्यत्र तु फलमिदम् 'अमृतम्' इति रूपेण समाकार्यते। तदेवेदानीं विकाससरण्या 'अमरूद' इति नामधेयेन प्रोच्यते।

मधुनो माधुर्याद् आमिष्टान्नमाधुर्यं क्रमणम्—माधुर्यं तु सर्वप्रथमं मधुना परिज्ञातमिति 'मधुर' शब्देन वयं प्रतीमः। पश्चात्तु सर्वेष्वपि सुन्दरेषु वस्तुषु माधुर्यं प्रासरत्। नासीज्जगति किंचन सुन्दरं यन्मधुरं न स्यात्। दृश्यं वा स्यात्, श्रव्यं वा, स्पृश्यं वा—सर्वत्र माधुर्यं समवेतम्। 'अहो मधुरमासां दर्शनम्', 'अहो मधुरालापजनितविस्रम्भः'—इत्यस्ति कविवीक्षितो विस्मयः। साम्प्रतं कन्यासु लावण्यमपि दृश्यते माधुर्यमपि। 'कथं लवणस्य वा मधुरस्य वा भावः द्रष्टुं शक्यते' इति दार्शनिको न हि, साहित्यकारोऽयं तावत् प्रष्टव्यः। दर्शनशास्त्रकारः कामं विरौतु यन्मधुना निर्मितं वस्तु स्वाद्यत एव केवलं, न तु दृश्यते, श्रूयते वा, परं समाजनदीवेगस्तु न तमनुयाति, नवं पन्थानं चाविष्कुरुते। एवम्—

आम्रं मधुरं, मुकुलं मधुरं मधुरे मासे ह्यखिलं मधुरम्।

साम्प्रतं सर्वाणि मिष्टान्नानि 'मधुर' शब्देन प्रोच्यन्ते। परं क्व मधुनो माधुर्यं, क्व चाद्यतनीनमिष्टान्नानाम्? मधुनो माधुर्यात् प्रचलितो मानवः महता यत्नेन महता च कालेन अद्यतनीनमिष्टान्नानां माधुर्यम् उपेयिवान्। एवम् अभ्रितादमृतान्ता यात्राऽपि महत्कौशलेन प्रवृत्ता।

अमृतं मधुरं च परां काष्ठां प्रापयमाणा धियो भवन्तु पीतये, शंयुं चाभिस्रवन्तु न इत्येवं परमाशास्महे।

पुंस्कोकिलो वै मधुरं चुकूज

व्यतीतं वर्षाद् वर्षान्तरं, युगाच्च युगान्तरं, प्रवाहितं समुद्रपरिमितं गांगं जलं, तथापि पुंस्कोकिलोऽयं तथैव रौति, तथैव कूजति, तथैव रंजयति -मनांसि मनुजानाम्। तथापि अस्य सहस्रशा रवणमपि, लक्षशः कूजनमपि न भवति कदापि पुनरुक्तमिति कथं न चित्रम् ! महाकविः माघः सौन्दर्यम् एवं पर्यभाषत-यत् क्षणे क्षणे नवतामुपैति तदेव सौन्दर्यस्य रूपम्[1]। अस्य प्रत्येकं कूजनं किमप्यसाधारणं यथा स्यात्तथा सम्पद्यते। सरस-विशदो कविरस्य प्रत्येकं रवणे किमप्यनितरसाधारणतां प्राप्नोति। अतो भवत्येतत् सौन्दर्यस्य रूपम्।

प्राप्ते मोहमये वसन्तसमये किं भाषते कोकिलः—परं कोकिलोऽयं वारं वारं कूजनेन किं वक्तुं कामयते ? सम्भाव्यन्तेऽत्र बहवः प्रवादाः कवीनाम्। यथा त्वाधुनिकाः प्राणिवैज्ञानिकाः भणन्ति तथास्य कूजनमस्ति प्रणयनिवेदनं कोकिलानां कृते। कोकिलोऽयं भणति कोकिलां यदस्त्यत्र कोऽपि प्रेष्ठः प्रणयाय। इयमस्ति प्रकृतिर्विचित्रा यत् प्रणयनिवेदने प्राथम्यं पुमधीनमेव। कोकिलः कूजति, कोकिला तमनुसरति। मयूरः नृत्यति, मयूरी तमनुसरति। कोकिलोऽसौ यथा सा नन्दति, यथा सा मुह्यति, यथा सा मोदते तथैव करोति, तथैव कूजति। अयं हि वदतीव यदागच्छ त्वम्, आवां पुनर्ददता घ्नता जानता संगमेवहि[2]।

एवं कूजति कोकिलः। परं लौकिकानान्तु परम्परीणा मतिरियं यत् कोकिला कूजति। महाकविः कालिदासः शूर्पणखां प्रथमं कोकिलमंजु वादिनी ब्रवीति[3]। हिन्दीभाषायां तु कोकिलैव कूजति निरपवादम्। तत्र

१. क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति तदेव रूपं रमणीयतायाः—शिशुपालवधम्।

२. अत्र···'पुनर्ददता घ्नता जानता संगमेमहि' इति वेदमन्त्रस्य छाया द्रष्टव्या।

३. लक्ष्मणः प्रथमं श्रुत्वा कोकिलामंजुवादिनीम्।
शिवाघोरस्वनां पश्चाद् बुबुधे विकृतेति ताम्। रघुवंशम् १२।३९

'कोयल बोलती है' इत्येवं वाक्यं प्रयुज्यते। तत्र 'कोयल' शब्दः पुल्लिगोऽपि सन् स्त्रीत्वं भजते 'कोयला' शब्दानुरोधात्! यथा संस्कृते 'देवता' शब्दः स्त्रीलिंगोऽपि सन् पुंस्त्वं भजते देव्यनुरोधात्!! परं कोकिलकूजनप्रसंगे आस्तां तावदेषा शब्दान्वेषणपद्धतिः।

कोकिलकूजने आकर्षणम्—कोकिलकुलकूजनमिदं प्रतियुगं निकामं जनानाकृक्षत्। कवयोऽपि कोमलकान्तपदावलीभिरिदं वर्णयामासुः। भारतीयेतिहासस्य प्राचीनतमे साक्षिणि यजुर्वेदेऽपि 'कामाय पिकः' [यजु. २४।३९] इत्येवं वर्णनमुपलभ्यते। एवं समयेऽपि तस्मिन् कोकिलकूजनं भृशमानन्दयत् जनानिति प्रतीयते।

लिखितेतिहासात् पूर्वं प्रागैतिहासिकयुगेऽपि कोकिलकूजनं परमरमणीयतां चकार इति शब्दसाक्षिकेन वर्णनेन ज्ञायते। यतः कोकिलशब्दोऽयं तस्य रवानुकरणद्वारा विनिर्मितः। भाषाविदः भणन्ति यत् अनुकरणशब्दा इमे सर्वप्राचीनाः। यदा काकः स्वकार्कश्याय प्रसिद्धः शब्दानुकरणेन लोकेऽस्तितां प्राप्तः,[1] तदैव कोकिलोऽपि स्वमाधुर्याय प्रसिद्धः शब्दानुकरणविधिनैव भूवि परिवृढः।

उल्लेखनीयमिदं यत् आंग्लभाषायां 'Cuckoo' शब्दोऽपि तथैवानुकरणविधिना लोकमभ्युपगतः। किं नास्तीदं चित्रं यत् कोकिलकूजनमिदं महान्तं देशम् अपरिमितं च कालं स्वस्मिन् समाविशति। आधुनिके युगे बहुभिर्यन्त्रैः लघूकृतं देशकालयोः प्रमाणमिति प्रोच्यते। किं नैतत् कृतम् अनेन पक्षिवराकेण!! वेदान्तशास्त्रे सोऽस्ति आनन्दमयकोशः यत्र मायाकृतास्सर्वेऽपि भेदा उपशाम्यन्ति। साहित्यशास्त्रे तु कोकिलोऽयमानन्दमयकोशः—यत्र सर्वेऽपि जनाः विस्मरन्ति देशं, विस्मरन्ति वर्गम्। सर्वेऽपि समं नन्दन्ति, अथ च नन्दन्त्येव केवलम्। अस्मिन् नन्दनप्रसंगे अपियन्ति केऽपि भाषाभेदाः, अपासते केऽपि वर्गसम्प्रयुक्ताः भीरुभावाः।

कान्ताहर्षसमन्वितः शुभगुणः कोकूयते कोकिलः—एवं कोकिलः प्रतियुगमकरोत् प्रणयनिवेदनं, संख्यातिगाँश्च पुरुषान् प्रैरयत् तथा निवेदनाय। अद्याप्ययं तथैव कोकूयते। 'कोकूयते' शब्दोऽयं वारं वारं

---

१. काक इति शब्दानुकृतिः भाषायाम्—निरुक्तम्।

कूजनार्थे 'कु' धातोर्यङन्ते निष्पाद्यते। यथा तु चिकीर्षति इत्यादीनि अन्यान्युदाहरणानि भणन्ति तथात्वत्र 'चोकूयते' इति रूपेण भाव्यम्। परं पाणिनिराचार्योऽत्र विशेषेण सूत्रेण श्चुत्वं परिवर्जयन् 'कोकूयते' इति रूपं साधयामास[1]। अत्र श्चुत्वं न भवति, किमत्र कारणम्? एतदेव यत् कोकिलोऽयं 'कू कू' इत्येवं रौति, न तु 'चू कू' इति !! रसिका जनाः प्रतियुगं 'कू कू' इति विरावं शृण्वन्तः कोकिल इति शब्दं, 'कोकूयते' इति रूपञ्चान्वकार्षुः। पाणिनिराचार्यस्तु तानेवानुगच्छन् 'कोकूयते' इति रूपमन्वशात्। व्याकरणं तथैवादिशति यथा लोकः समीहते। महाभाष्य-मुखेन तु न हीदं शास्त्रं लोकाद् भिद्यते'।

परं कतिपये वैयाकरणाः शब्दसिद्ध्येकधनाः अर्थमुपेक्षमाणाः 'कोकूयते उष्ट्रः', 'कोकूयते खर' इति वर्णयामासुः[2]। किं कथयामोऽर्थं प्रति निमीलित-चक्षुर्भ्यस्सूरिभ्यः !! क्व कोकिलस्य कूजनं, क्व खरस्य प्रखरः शब्दः? अस्त्यत्र किमपि साम्यमिति पाठकैर्निर्णीयताम्।

अस्य नामान्तराणि—अस्य सन्त्यन्यान्यपि नामानि। परमुल्लेखनीयं तु परभृदेव। इदं नामधेयमस्यैकं वैशिष्ट्यं द्योतयति। कोकिला इमा अण्ड-प्रजननानन्तरं तमण्डं काकादिकानां कुलायेषु स्थापयन्ति। काकादयस्तु अण्डानां वर्णसाम्यात् काकपिकाण्डागृहीतभेदाः सर्वानपि निर्विशेषं पालयन्ति। कतिपयेभ्यो दिनेभ्योऽनन्तरं तस्मादण्डात् पक्षिशावकः प्रजायते। काकस्तु यावत्तं पिकशावकरूपेणावगच्छति तावदेव उड्डीयते कोकिलः। एवं परेषु कुलायेषु भरणादियं परभृदिति प्रोच्यते स्म।

वैशिष्ट्यमस्याः प्राचीनकालादेव जनाः जानन्ति स्म। अतश्च शाकुन्तले स्त्रीणाम् अशिक्षितपटुत्वमुक्तम्[3]। स्त्रीपक्षिष्वपि पाटवं दृश्यते, किमुत मानवीषु स्त्रीषु॥

---

१. न कवतेर्यङि (पा. सू. ७।४।६३)

२. तत्रैव सूत्रे काशिकादयः।

३. स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषीणां सन्दृश्यते किमुत या प्रतिबोधवत्यः। प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातं अन्यैर्द्विजै परभृतः खलु पोषयन्ति।
अभिज्ञानशाकुन्तलम् ५।११

मया श्रुतमेकत्र यत् काकोऽपि कृष्णः, पिकोऽपि। परं वसन्तसमये तयोर्वाग्भ्यां द्वावपि विविच्येते—

प्राप्ते वसन्तसमये काकः काकः पिकः पिकः।

परमिदानीमस्ति संशयः–किमस्माभिः पिकस्य वाक् प्रशस्यताम् कार्यं वा विनिन्द्यताम्[1]। कोकिलकुलकूजनैः प्रतियुगं परं प्रोयमाणास्तु पुरुषाः वाचमेव परं प्रशंसन्ति। वाग्व्यासक्तमनसां येषां कोकिलस्य कूजनेन हृष्टं लोमभिः तेषां कथमस्ति कार्यविवेचनावकाशः !!

पंचकन्याः स्मरेन्नित्यम् !!

एवं हि श्रूयते आह्निकसूत्रावल्याम्—'अहल्या मन्दोदरी तारा कुंती द्रौपदी तथा। पंचकन्या स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम्'। परं हन्त भो ! एतास्तु सर्वा अपि विवाहिताः। कथमेतास्सन्ति पंचकन्याः ?

विरोधपरिहारस्तु भ्रान्तिलेखने समाविष्टः। पूर्वमासीत् पाठ एवम्—पंचकं ना स्मरेन्नित्यम्·····। ना=पुरुषः पंचापि स्त्रियः नित्यं स्मरेदिति हि तदर्थः। इदानीं तु पंचकन्यास्स्मर्यन्ते इति दूरमारोप्य पातिताः वयम् !!

---

१. तवैतद् वाचि माधुर्यं जाने कोकिल कृत्रिमम्।
प्रपोषितो यैस्तानेव जातपक्षो जहासि यत् ॥—भोजदेवः।

किं देवेन निर्मितं किं च मनुष्येण

गुरुः— वत्स, यद्यपि देवोऽस्ति महाप्रभावः परं मनुष्योऽपि न मनागपि नैयून्यमावहति। देवेन यन्निर्मितं ततोऽप्यूर्ध्वं निर्मितमनेन प्रभविष्णुना मनुजेन।

शिष्यः— विस्मापनीयमिदमत्र भवतां वचनम्। निदर्शनपूर्वमध्यापयन्तु तत्र भवन्तः यत् किं देवेन निर्मितं, किं च महाप्रभावं धारयता मनुजेन।

गुरुः— सावधानमनाः शृणु भोः, गोप्यमिदं वचः। पञ्चकं देवेन निर्मितम्, प्रपञ्चस्तु मनुष्येण। देवो हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशरूपाणि भूतानि निरमिमीत। मनुजस्तु ततोऽप्यूर्ध्वं प्रपञ्चं निर्मितवानिति नेदं तस्य प्रभावं ख्यापयति किम्? प्रपञ्चोऽयं पञ्चभूतेभ्योऽप्यधिक इति द्योतयितुमत्र 'प्र' इत्युपसर्गः प्रयुक्तः।

शिष्यः— संशयोच्छेदीदं गुरोर्वचनम्। अन्यत् किम्?

गुरुः— अलकं देवेन, अलीकं मनुष्येण। केशवो हि भगवान् नाम्नोऽन्वर्थतां भजन् केशम् अलकं वा प्रति स्पृहयालुः स्यात्तर्हि न त्वयाऽऽश्चर्यान्वितेन भाव्यम्[1]। अपि च 'अलक' शब्द एव वेदे प्रोक्तो नालीक इत्यतोऽपि अलकं देवेन निर्मितम्[2]। परं नक्तन्दिवमलीकं जुषमाणेन मनुष्येणालीकं निर्मितमिति किमत्र चित्रम्!!

---

१. केशाद्वोऽन्यतरस्याम् (पा० सू० ५, २, १०९) इति सूत्रेण 'केशाः सन्ति अस्य' इति विग्रहेण 'केशव' शब्दस्य सिद्धेः।

२. वेदे अलक शब्द एव दृश्यते नालीकः। दृश्यताम्—'यदीं शृणोत्यलकं शृणोति'—अथर्ववेदः।

शिष्यः— अद्य तावदनुरहसम् उद्घाट्यते मनुजवृन्दवन्दनीयैर्गुरुभिः। अन्यद् उच्यतां श्रीमद्भिः।

गुरुः— रसना देवेन, वदना तु मनुष्येण। देवेन रसग्रहणाय जिह्वारूपेण रसनैव विनिर्मिता। अत एव ज्ञानेन्द्रियाणां मध्ये तस्याः गणना वर्तते। परं नास्ति देवप्रभवा वाक्। रचनाचतुरो देवो हि दर्शनाय, श्रवणाय, घ्राणाय च द्वे चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे द्वे नासापुटे च व्यधत्त[1]। परं कथमियम् एकैव जिह्वा? न कदापि सकलकलावता देवेनान्यायकारिणा भाव्यम्। अतो मन्ये यत् द्विजिह्वतैव न्यायनेया पद्धतिः!!

परं जिह्वायाः कार्यद्वयं (रसनं वदनञ्च) न कदापि समीचीनम्। अन्येषूदाहरणेषु प्रतीन्द्रियमेकैकस्मिन्नेव कार्ये संसजनं दृष्ट्वा जिह्वायां कार्यद्वयं न संजाघटीति। अतो वदनं मनुष्येण निर्मितमित्येष एव न्यायसम्मतो मार्गः। भाषावैज्ञानिका अपि मन्वते यत् जिह्वाया रसनमेव प्रमुखं, मौलिकञ्च कार्यम्। वदनन्तु पश्चात्तनं मनुजमेधया विनिर्मितम्। वदनक्रियेयं जिह्वया मुखस्थानेषु वायुं रोधयित्वा सम्पाद्यते। परं रोधनेषु निष्पीडनादिकार्येषु च मनुजानां प्रज्ञामेधे वर्धमाने भवतः। नात्र देवः किमपि कुरुते।[2]

यदीदानीमपि वदनं देवदत्तं मनुतां भवान् तदा त्वंगुलिनिष्पीडनेन प्रवर्तमानास्वक्षरा (चुटकी) शब्देषु सत्सु अंगुलीनामपीन्द्रियत्वमापद्येत। यदि घर्षणपूर्विका शब्दनिष्पादिका जिह्वाऽपि इन्द्रियन्तर्हि घर्षणानुरोधेनैवाक्षरा (चुटकी)-प्रवर्तिकाया अंगुलेः कथं न स्यादिन्द्रियत्वम्? प्रसार्यतामत्रार्थे बौद्धग्रन्थोऽभिधर्मकोशः—

---

१. 'नसोर्मे प्राणोऽस्तु' इत्यादिकैर्मन्त्रैः ऋषयः द्विवचनयोर्नसोः प्राणान् कामयन्ते।

२. यथा ह्यंगुल्यादयः मूलतो वस्तुग्रहणाय विनिर्मिताः। परं विकासदशायां यदा मेधातपसी वृद्धिमुपयाते तदा तबलावादनायापि ता उपयुज्यन्ते। एवं घोषतन्त्रीनामधेयायाः मूलतो भारोत्थापने सहायप्रदानम्, जिह्वायाश्च मूलतो रसग्रहणं प्रयोजनम्। वायुरोधपूर्वकं वदनन्तु जिह्वायाः पश्चात्तनं कार्यमिति संगिरन्ते नवविकासवादिनो भाषाविदः।

"वाचस्तु नेन्द्रियत्वम्, वचने शिक्षापेक्षत्वात्.....कण्ठदन्ताक्षिवर्त्मांगुलिपर्वणामपि चाभ्यवहरण-चर्वणोन्मेषनिमेषाकुञ्चनविकासक्रियास्विन्द्रियत्वं प्रसज्येत.....इत्ययुक्तं वागादीनामिन्द्रियत्वम्" —

(अभिधर्मकोश इन्द्रियस्थानम्)

अत्रोक्तमर्थं यथावद् ध्याहि मे शिष्य ! यदि वाय्ववरोधक्रियामात्रेणैव जिह्वाया इन्द्रियत्वं स्यात्तर्हि कण्ठस्याभ्यवहरणे, दन्तस्य च चर्वणक्रियायां सत्यां कथं न स्यात्तयोरिन्द्रियत्वम् ? एवं 'वदना देवेन निर्मिता' इति परम्परीणां मतिं दधानाः परास्ताः !!

शिष्यः— अहो गुरुपदाब्जसेवनं वर्धते साम्प्रतम् । गुरो ! यदि भवान्नावतीर्यात्तर्हि क इमामसाधारणीं वाचं श्रावयेत् ! सर्वथा शृणोम्यहं भवतामश्रुतपूर्वं वचनम् । अन्यद् देवमनुजौ कथं स्वस्वकार्ये विविनक्तः ?

गुरुः— अन्यदपि शृणु भोः एकाग्रचित्तया धिया । सूनरी देवेन निर्मिता, सुन्दरी तु मनुष्येण । इदमस्त्यत्र कारणम् । कमनीयायाः कान्तायाः कृते 'सूनरी' शब्द एव वेदे प्रोक्तः, न सुन्दरी शब्दः यथा—'आ घा योषेव सूनरी' इत्यादयो मन्त्रा अस्मिन्नर्थे प्रमाणम् ।[1] परं मनुजस्तु तां कान्तां सुन्दरीं निरमिमीत ! परवर्तिग्रन्थेष्वेवास्य शब्दस्य प्राप्तेः । सुन्दरीयं तथा मोदयामास मानसं, तथा नन्दयामास चित्तं, तथा कम्पयामास हृत्तन्त्रीं यत् सर्वेऽप्यादेवमानुषं तां सुन्दरीरूपेणोदजूघुषन्, सूनरीं च व्यस्मार्षुः । असाधुशब्दप्रयोगस्यापि नाभूदत्र कदापि परिदेवना, असाधुशब्दोच्चारणेभ्यः धृतलगुडहस्तानां वैयाकरणानामिति ह्यस्ति सुन्दरीमाहात्म्यम् !!! एवं वक्तुं पारयामो वयं यत् सूनरी निर्मिता देवेन, सुन्दरी तु मनुजेन ।

शिष्यः— अहो ग्रन्थग्रन्थिच्छेदीदं गुरोर्वचनम् । कथमिदं लोके तान्तं ध्वान्तं हठाद्धिनस्ति भवान् !! इदानीमन्यदुदाह्रियताम् ।

---

१. आ घा योषेव सूनर्युषा याति प्रभुञ्जती । —ऋ० १. ४८. ५.

गुरुः— माता देवेन, जामाता च मनुष्येण। सर्वसुखदायिनीं मातरं देवः प्रदत्ते। न तत्रास्ति मनुजस्य व्यापारः। परं जामातारं तु निःशेषविश्राणितकोशजातेन, सर्वसम्पत्त्युपहारप्रकल्पनेन च, यथा स प्रमोदते, यथा स प्रसीदति, यथा च स ईष्टे सर्वेषु तथा करणेन मनुज एव निर्मिमीते जामातरम्। अद्यत्वे वीथिषु क्रय्योऽनड्वानिव स क्रीयते, मड्डुक-झर्झरवाद्यवृन्द-व्याजेनोद्-घोष्यते च तस्य क्रयणं, निर्मीयते च जामाता इत्येवास्तीदानीं कलिचरणपद्धतिः।

शिष्यः— सत्यम्, सत्यम्! इदीनीन्तु तथाकथितं लोकम्पृणं व्यवहारं समाचष्टे मे गुरुः। भवतां वचांसि नूनमुदमीलयन्मे चक्षुषी। अशेषा धन्यवादा देवमनुष्यविवेकिभ्यो गुरुभ्यः।

कथं चमेली ?

प्रश्नः—ननु चमेली शब्दः कथमस्तितामुपयातः ?

उत्तरम्—लेखकेन लिखितम्-कुथः च मल्लिका च। तत्तु पाठकेन पठितम्-कुथः चमल्लिका च। अस्मादेव भ्रान्तपाठात् चमल्लिकाशब्दात् चमेलीशब्दः विकासमाप।

जडदेवो वा मूलदेवो वा

श्रुता बहुधा श्रीमद्भिः कथा इन्द्रवरुणादीनां देवानां वेदेषु पुराणेषु च। परमद्य प्रायशोऽश्रुतपूर्वां जडदेवस्य मूलदेवस्य च कथां विवरीतुमुपक्रमते मे हृदयम्।

मूलदेवस्य विवरणम्—ऋग्वेदे मूरस्य, मूरदेवस्य च वर्णनं बहुत्रोपलभ्यते।[1] सर्वत्रैव मूरशब्दः मूर्खार्थिकः, मूढार्थको वेति सायणाचार्यः।[2] मन्ये मूर्खशब्दः मूरशब्दादेव विकासं प्राप्तः। अत इमं मूरदेवं मूर्खदेवरूपेणापि वक्तुं पारया वयम्। प्राकृते तु मूरदेवशब्दोऽयं मूलदेवरूपेण विकासमाप। मिश्रितप्राकृते मूलदेवस्यैका विचित्रा कथोपलभ्यते।

परं कथमयं देवः मूर्खोऽपि स्याद् देवोऽपि? नैतच्चित्रीयितं स्यात् साधुशब्दविरजीकृतमनस्केभ्यस्सूरिभ्यः। यत्र वामाचारविधिप्रवर्तकाः वामदेवाः, तेषां गानमपि वामदेव्यरूपेण प्रख्यातुमर्हति लोके तत्र का कथा जडदेवानां मूलदेवानां च। लोके सन्ति देवाः शास्त्राण्यधीत्यापि मूर्खाः, मूर्खाश्च देवाभिनयशालिनः।

जडदेवस्य विवरणम्—सांख्यदर्शनमेकत्र जडभरतस्य कथां निकामं व्याचष्टे।[3] तत्र प्रोक्तो देवः जडदेवरूपेण ग्रहीतुं शक्यः। यतो हि सः जाड्यमपि ख्यापयति स्म देवत्वमपि।

किं जलमिदं जडरूपेण संज्ञायताम्—कतिपये भाषावैज्ञानिकाः 'डलयोरभेदः' इति वचनमनुरुन्धानाः जलं जडशब्देन समीकुर्वन्ति।[4]

---

१. आ जिह्वया मूरदेवान् रभस्व (ऋ० १०/८७/२)।

२. मूरा अमूर न वयं चिकित्वो (ऋ० १०/४/४)
इत्यत्र हे अमूर=अमूढ, मूराः=मूढा इति सायणाचार्यः।

३. असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत्-सांख्यसूत्रम् ४/८।

४. अत्र Hybrid Buddhist English Dictionary, ग्रन्थस्थः जलशब्दः प्रमाणम्।

अत्रास्ति वस्तुतो विरोधियणः सम्प्रसारणम् ।[1] क्व जडस्य स्थेमा, क्व जलस्य चांचल्यम् ? किं प्रतिक्षणं प्रवहतो जलस्य जाड्यम् ? हन्त भोः, केनेतच्छ्रुतिपथदूषणं कृतं मे !! कथमूर्मिसंक्षोदसम्प्लुतं जलं जडरूपेण प्रत्यज्ञासिषुः देवाः ।

किं वृक्षमूलमिदं मूढरूपेण संज्ञायताम्—अपरे भाषावैज्ञानिकास्तु 'रलयोरभेद' इति वचनमनुरुन्धानाः मूलं मूरशब्देन मूढशब्देन वा समीकुर्वन्ति ।[2] अस्यां दशायां वृक्षमूलमिदं मूढतया नातिभिद्यते । जडशब्दोऽपि वृक्षमूलार्थे मौर्ख्ये चापि प्रयुज्यते । अतः प्रश्नस्यास्य वर्तते भूयानवकाशः किं वृक्षमूलमिदं मूढरूपेण सर्वथाऽस्माभिः संज्ञायताम् ?

अहो मौलिकोऽयं प्रबन्धः—शब्दचित्रस्येयं विचित्रा कथा नाद्यापि समाप्तिमेति । मूलं त्वस्ति मूढः, परं तथा भारभूतं मूलं हरत्यावहति वा यः प्रबन्धः स तु वैदुष्यस्य पराकाष्ठा, पाण्डित्यस्य परमं प्रतिमानम् !![3] अंग भवानेवं पृष्टो व्याचष्टाम्-कथं मूलं प्राचीनं वाऽर्थमनुहरद् रचनं नवनवोन्मेषि शक्यते भवितुम् !!! वस्तुतस्तर्कप्रमाणका वयम्, यस्तर्कं आह तदस्माकं प्रमाणम् ।[4] तर्कस्तु मूलमनुहरद्वचनं नैव नवं ब्रवीति ।

अतो मूलमिदं नास्ति मूढः—तथापि मौलिक शब्दस्य सत्यतासिद्धये मूलोऽयं मूढ इति नास्माभिरनुमन्तुं शक्यम् । किं तन्मूलमन्धतमसे विलीनमित्यत एव तेन मूर्खेण भाव्यम् ? वस्तुतस्तन्मूलन्तु निबिडेऽन्धकारे

---

१. यणः=लकारस्य—जलशब्दे लकारस्य विरोधरूपस्य सम्प्रसारणम् । अत्र इग्यणः सम्प्रसारणम् (पा० सू० १/१/४५) इति सूत्रस्य छाया द्रष्टव्या ।

२. अत्रार्थे 'कृपो रो लः' (पा० सू० ८/२/१८) सूत्रे 'बालमूल ..... वा रो लमापद्यते' इति वार्तिकं प्रमाणम् । तद्धि मूरशब्दस्य रेफस्य स्थाने समानेऽर्थे विकल्पेन लत्वमनुशास्ति ।

३. तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः (पा० सू० ५/१/५०) इति सूत्रेण भारादिषु मूलशब्दस्य च पाठेन पूर्वोक्तेऽर्थे शब्दोऽयं व्युत्पाद्यते ।

४. न्यायमंजर्यां जयन्तभट्टः ।

निमज्जितमपि, पंकमलेन मलिनमपि पुष्णाति पत्रम्, प्रीणाति पुष्पम्, अथ च पृणाति वृक्षमपि सर्वम्। जडोऽसौ मूर्खो वाऽस्ति महान् वेति वृक्षोऽयं तावत् प्रष्टव्यः। यदि वृक्षस्य स्यान्मुखं तर्हि स ऊर्ध्वबाहुः सन् महत्त्वमस्याचक्षीत, मुक्तकण्ठं धन्यवादांश्च वितीर्यात्।

अत इदं मूलम्, अतोऽयं जडः नास्ति मूर्खः। परं किं कथयामो वयममुं लोकम्। यः चाकचक्यैकधनः, चमत्कृतिपराधीनैकचेताः जडं मूर्खं मनुते !! तेन हि स्मार्यैयं लोकोक्तिर्यत् न सर्वोऽपि चमत्कारः स्वर्णरूपः, नापि सर्वं स्वर्णरूपं महत्त्वं चमत्कृतावेवावस्थितिं भजते।[1]

जडदेवः जडोऽपि देवोऽपि—अत एवायं जडोऽन्धतमसे निमज्जितोऽपि जडदेवः, मूलं च दिव्यतया मूलदेवः। देवाः सन्ति प्रदीप्तप्रज्ञाना विद्याकमना इत्यत्र न कोऽपि सन्देहः। परं तेऽपि देवाः ये फलेन, न तु कण्ठेन स्वस्योपयोगितां ब्रुवते। यथोक्तं नैषधीयचरिते—

ब्रुवते हि फलेन साधवः,
न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम्।

पुष्पस्य सर्वमपि सौन्दर्यं तस्मिन् मूले निहितम्। एवं मूले सौन्दर्यस्य प्रतिष्ठितत्वात् तं पंकजरूपेण वचनं न निर्मूलम्। यद्यहं पुष्पस्य मुखेन ब्रूयां तर्हि 'अस्ति मयि सौन्दर्यं, परं न तत् पङ्कमतिक्रामति। वस्तुतो हि पङ्के तस्मिन् सौन्दर्यमतिशेते, यतो हि सः सुन्दराय मह्यं (पुष्पाय) सौन्दर्यं प्रयच्छति'। किमत्राप्यास्ति कोऽपि सन्देहः यत् सौन्दर्यप्रदायकः स्वयं सुन्दरः न स्यात् ?

परं यदीदानीमपि जडोऽसौ न सुन्दरः, तर्हि पुष्पमपि कथं सुन्दरम्। तन्मते तु पुष्पेणापि मलिनेनैव भाव्यम्। मन्ये अमुमर्थमाश्रित्यैव कमलं क-मलरूपेणैव संप्रवदन्ति जनाः। यतो हि तत् कस्य=जलस्य मलमेव नातोऽधिकं किञ्चित् !!

---

१. Not all that tempt your wandering eyes and headless hearts is lawful prize. Nor all that glisters gold-Thomas Gray.

अत एवायं जडोऽपि देवोऽपि। अन्धतमसाच्छादितत्वाज्जडः, प्रदीप्त-प्रज्ञानेभ्यो दीपदानाद्देवः। मा स्म भूदत्र विरोधवादिनां शंका यत् कथमन्धः दीपं दातुं प्रभवति। सन्ति लोके बहवो भावाः विरोधिनः, न मनुष्यस्तान् समाधातुं पारयति। ईशावास्योपनिषदि 'तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदवन्तिके' इति मन्त्रेण विरोधानां समवायोऽङ्गीकृतः। जाग्रतः मूलमस्ति निद्रायां, निद्रायाः मूलमस्ति जाग्रतीति नास्त्यत्र विरोधप्रसारः किम्? यदि जगदिदं विरोधं वृणीते तर्हि के वयं तस्य निषेधाय। प्रसार्यतां बौद्ध-दर्शन-भूषणं प्रमाणवार्तिकम्—

यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् (प्र० वा० २१० श्लोकः)

एवं पुष्पेभ्यः सौन्दर्यप्रदः, महद्भ्रुवनेभ्यो दृढभूमिः जडदेवोऽसौ वर्धताम्॥

कथं रीता?

प्रश्नः—ननु कथं रिक्तार्थकः 'रीता' शब्दः कन्यानां नामधेय-रूपेण प्रचरति लोके?

उत्तरम्—पूर्वं शब्दोऽयं ऋत शब्दात् स्त्रीलिंगे 'ऋता' इत्येवमासीत्। शब्दोऽयम् इंग्लिशभाषायां RITA इत्येवमलिख्यत। तत्तु 'रीता' इत्येवमपठ्यत प्रायुज्यत च लोके। साम्प्रतम् अन्न-पूर्णाऽपि कन्या 'रीता' इत्येवमुपचर्यते इति किं नास्ति चित्रम्!!

क्षयो वा क्षेमं वा

क्षयशब्दोऽयम् आवेदं निवासार्थं विनाशार्थं चाभिरक्षतीति तथ्यं भाषाशास्त्रज्ञान् कुतुकवशंवदान् कुरुते। कथं निवासो विनाशश्च परस्परं सायुज्यमभिरक्षतः ?

निवासे क्षयशब्दः—'क्षये जागृहि प्रपश्यन्' इति वेदे, 'निर्जगाम पुनस्तस्मात् क्षयान्नारायणस्य ह' इति महाभारते (८१/१/२/२) यातनाश्च यमक्षये इति मनुस्मृतौ (६/६१) चापि निवासार्थे क्षयशब्दस्य प्रयोगः सन्दृश्यते।

विनाशे क्षयशब्दः—'क्षयो वर्तते दस्यूनाम्' इत्यादयस्सुबहवः प्रयोगा विनाशार्थे चाप्युपलभ्यन्ते। अद्यत्वे क्षयशब्दः विनाशार्थे एव प्रयुज्यते निरपवादम्। अमरकोशे 'निलयापचयौ क्षयौ' इति वचनेन क्षयशब्दस्यार्थद्वयं स्वीक्रियते।

यथा तु पाणिनीयं शास्त्रमनुशास्ति तथा केवलं स्वरभेदेनार्थवैभिन्यं शक्यते ज्ञातुम्। यदि क्षयशब्दोऽयम् आद्युदात्तस्तदा निवासार्थकः, अथान्तोदात्तस्तदा विनाशार्थकः।[1]

अर्थद्वये क्षिधातुरपि—निवासस्य विनाशस्य च कथा नात्रैवोपशाम्यति। क्षयशब्दस्य मूलं क्षिधातुरपि अर्थद्वये वरिवर्ति। निवासार्थे 'क्षियति', विनाशार्थे तु 'क्षयति' इत्येवं प्रयोगा उपलभ्यन्ते। ऋग्वेदे (७/७४/६) 'क्षियन्ति सुक्षितिम्' इति निवासार्थे, ऋग्वेदे (५/४२/११) 'यो विश्वस्य क्षयति' इत्यादयो विनाशार्थे सुबहवः प्रयोगा अस्मिन्नर्थे प्रमाणम्।

निवासार्थकक्षिधातुभुवः क्षितिः, क्षेत्रम्, क्षेमम्, योगक्षेमम् इत्यादयो नैके शब्दा क्षिधातोर्निवासार्थकत्वं सत्यापयन्ति। अथ च क्षिधातुप्रभवा एव 'क्षेयं पापम्, क्षय्यः, क्षीणः शशी इत्यादयस्सुबहवः शब्दाः विनाशमर्थापयन्ति।

---

१. क्षयो निवासे (पा० सू० ६/१/२०१)।

क्षयशब्दस्य स्थितिरेषा कस्य नास्ति विस्मयायालम् ? निवासार्थं, विनाशार्थं च प्राप्तः क्षयशब्दोऽतिपेशलेन उदात्तादिस्वरसूत्रेणैव विभिद्यते। निवासं विनाशं चान्तरा अस्त्येतावत् सामीप्यमिति तथ्यं चित्ते चमत्कारमाविष्करोति।

यथा तु शब्दोऽयं भणति तथा कस्मिंश्चिद्युगे स्थित्याऽनया अवश्यभाव्यम्। स्यान्नाम कश्चन कालखण्डः यत्र वर्षातपरुजाः गेहं गेहमवस्कन्दमासन्! तदा को हि नाम जनः शरण्यः कुशछदिःशरणस्य क्षयं (=गृहम्) क्षयात् (=विनाशात्) निवारयेत्!! 'तदा शरणमिदं क्षयान्नातिभिद्यते', 'क्षय एवास्मभ्यं श्वःश्रेयसाय कल्पते' इति निर्धारणमेव क्षयशब्दं निवासार्थंकं निरमिमीत।

प्राकारीयाणां दृढानाम् इष्टकानां निर्माणे तु सति क्षयोऽयं गृहरूपेण पर्यवर्तत। तदानीं तु गृहमिदं सर्वानपि जनान् दृढ़स्तम्भरूपहस्तग्राहं गृह्णाति स्म। अत एव गृहमित्यन्वर्थं नामधेयं प्रचचार।[1] एवं च गृहमिदं सदा जनानां हृदये सन्निविष्टं सर्वथा क्षेमंकरं समभूत् प्रतियुगम्।

द्वन्द्वः संस्कृत्योर्द्वयोः—इत्थं निवासस्य नामधेयद्वयं संस्कृत्योर्द्वयोः संलक्षकं समभूत्। केचन 'भूमिरेव विष्टरं, द्यौरेव छादनम्' इति मन्यमानाः गृहं न्यक्कुर्वाणाः, निवासोऽयं वस्तुतः क्षय एवेति मतिं समास्थिषत। अपरे तु निवासेभ्यः परं प्रीयमाणाः निवास एव वस्तुतः सर्वालंकारभूतं क्षेमं गृहमिति बुद्धिमतायिषत।

अत एव क्षयो वा स्यात्, क्षेमं वेत्यर्थे प्रवादः साहित्येषूपलभ्यते। सुत्तपिटके क्षयेणैव देवाः प्रीणन्तीति भगवान् बुद्धः ब्रवीति। धनियगोपस्तु 'गृहेण क्षेमंकरेणैव नन्दन्ति देवा' इति व्याहरति। प्रसार्यतामत्रार्थं धनियसुत्तम्—

धनियगोपः—

पक्वौदनः दुग्धक्षीरोऽहमस्मि अनुतीरे मह्या एकरात्रिवासः।
विवृता कुटी निवृतोऽग्निः अथ चेत् प्रार्थयसे प्रवर्ष देव।

स्पष्टमत्र सामाजिकानामस्माकं प्रतिनिधिः दृढं संछन्नं गृहं क्षेमंकरं ब्रूते। भगवांस्तु गृहमेवं क्षयरूपं निर्धारयति।

---

१. गृहशब्दोऽयं 'गृह्णातीति गृहम्' इति व्युत्पत्त्या 'गेहे कः' (पा० सू० ३/१/१४४) सूत्रेण निष्पाद्यते।

क्षये मतिविधायिनः—सन्त्यन्येऽपि प्रसंगा यत्र गृहमिदं क्षयकरमित्यं-जसा व्याख्यायते। तथाहि एवं हि श्रूयते सांख्यसूत्रे-

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् (सां० सू० ४/१२)।

गृहाणां कृते नास्माभिरारम्भो यत्नो वा विधेयः। यतो हि सर्पवत् परगृहे निवसन्तो जनाः सुखिनो भवन्तीत्यस्ति सांख्यसमाचारः। यथा हि सर्पोऽन्येषां विवरे प्रविश्य निवासं प्रकल्पयते-एवमस्माभिरपि वर्तितव्यम्। यदि त्वद्यत्वे सर्वेऽपि जनाः सांख्यमनुमन्यमानाः सर्पवदाचरेयुस्तदा तु देशेऽस्मिन् गृहनिर्माणसमस्या तत्क्षणं वायौ विकीर्येतैव केवलम्। महाभारते तु सांख्यमनुमन्य श्लोकोऽयम् आविष्कृतो विद्यते—

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते॥

एवं 'गृहारम्भस्तु दुःखायैव संवर्तते', 'क्षये संवर्तते क्षिया' इत्येवास्ति प्रथमायाः संस्कृतेर्निर्धारणम्।

गृहे मतिविधायिनः—अपरस्यां संस्कृतौ तु चन्द्रिकाधौतं सौधमेव परं काल्याणकं, परं रामणीयकं परमाशास्यं हृदयस्येति स्वीक्रियते। इमे स्फटिकोपलविग्रहा गृहा एव, येषामनुभवे सति सर्वमश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतम्, अविज्ञातं विज्ञातम्! यतश्च सौम्यैकेन गृहेण सर्वं सौभाग्यं, सर्वं कौलीन्यं विज्ञातं भवत्यतो गृहमित्येव सत्यम्!!

अतएव यद्यपि 'क्षीयते' इत्यस्य 'छीजना' इत्यादयः प्राकृतप्रयोगा उपलभ्यन्ते, परं गृहार्थकस्य क्षयशब्दस्य प्राकृतादिप्रयोगो न क्वापि दृश्यते।

इतिहासः निरालाशब्दस्य—अपि च 'निरालय' शब्दान्निसृतः 'निराला' शब्दोऽस्मिन् प्रसंगे निभाल्यताम्। शब्दोऽयं 'न विद्यते आलयः यस्य' इति विग्रहेण गृहविहीनायोपचर्यते। विषमस्थ एवं मनुष्यः लोक-चक्षुःषु चित्रीयामुपदधे। अत एव 'निराला' शब्दोऽयम् एकाकीत्यर्थं विचित्रमित्यर्थं च ब्रवीति।[1]

विशालशब्दः किं ब्रवीति—अपि च संस्कृते 'विशाल' शब्दोऽपि गृहाणां स्पृहणीयतां सहजं व्याचष्टे। शब्दोऽयं पाणिनिशासनानुसारेण

१. द्रष्टव्यम्—A Comparative dictionary of Indo-Aryan languages-R. L. Turner.

विशब्दात् शालच् प्रत्ययेन निष्पाद्यते।[1] टीकाकारास्तु 'विगते शृंगे विशाले' इत्यर्थमाहुः। परं निभाल्यतां मनाक्-किं विगतशृंग एव पशुः विशाल इत्याख्यायते ? किं सशृंगोऽपि महदायामकः विशालशब्देन नास्माभिः प्रोच्यताम् ? एतत्तु नास्त्येव। अतएव 'विशिष्टा महती शाला यत्र' इत्येवं व्याख्यातव्यमस्माभिः। तत्सादृश्यात्तु सर्वाण्यपि महान्ति वस्तूनि विशाल-शब्देन प्रोच्यन्ते। एवं सति 'गृहैर्विशालैरपि भूरिशालैः' इत्यादयः प्रयोगा अप्यनुगृहीताः भवन्ति। एवं च 'सर्वेषामपि महतां वस्तूनां विशालं गृहमेव प्रतिमानम्' 'शालाद्वारकं सर्वेषां विशालत्वमिति प्रतिवेदितं भवति। एवं च शब्दोऽयं वस्तुतो नभश्चुम्बिभवनानां स्पृहणीयतां द्योतयति।

साहित्ये क्षेमंकरं गृहम्—साम्प्रतन्तु गृहमिदं न कदापि क्षयः, अपितु क्षेमंकरं, प्रियंकरं, मद्रंकरं च। वैदिके युगे गृहार्थको 'दमो' मद एवास्त्य-संशयम्।[2] सन्ति वेदे सुबहवश्शब्दा ये हि वर्णविपर्यासमनुप्राप्ताः। यथा मासः, समा च, हिंसः, सिंहश्च। एवं सौधोऽपि वस्तुतः मदपूर्णः सन् दमत्वमुपयातः। 'पुत्रैः, पौत्रैश्च सह मोदमानौ दम्पती स्वे गृहे वर्षं शतं गमयेवहि' इत्येवं प्रार्थनान्यद्यापि मंजु गुंजन्ति कर्णयोः !

इहैव स्तं मा वियौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम्।
क्रीडन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिः मोदमानौ स्वे गृहे॥

—ऋ० १०/८५/४२

'दम्पती' शब्दश्च पूर्वं 'दमपतिः' इत्येवमासीत्। गृहार्थके दमशब्दे सति 'दमपतिः' इति शब्दः 'दमस्य पतिः' इति विग्रहेण 'गृहस्य पतिः' इत्यर्थक आसीत्। पश्चात्तु 'गृहिण्या विना गृहं कथं संगच्छताम्', 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इत्यादि विचारबलेन दमशब्दोऽयं गृहिण्यर्थे पर्यवर्तत, अन्त्याकारलोपश्च समभवत्। एतत् सर्वमस्ति गृहस्य गृहिण्याश्च माहात्म्यमित्यत्र नास्ति सन्देहलेशोऽपि।

एवं च प्रासाद्याः सन्तु प्रासादाः, भवनानि सन्तु पीतये, शंयूनभि-स्रवन्तु नः इत्येवं वयं परमाशास्महे।

---

१. वेः शालच्छंकटचौ (पा० सू० ५।२।२८)

२. वेदे दमशब्दः गृहार्थे प्रयुज्यते। अस्मादेव दमशब्दात् लैटिन-भाषायाः dominus इंग्लिशभाषायाः dominion इत्यादिशब्दाः 'बकासं प्राप्ताः।

छायाचित्रं वा प्रकाशचित्रं वा

चित्रमिदम् अतिप्राचीनकालात् समवर्ततेाग्रे इत्यत्र सन्ति सन्तः प्रमाणम्। प्राचीन-पुरावशेषेषु चित्राणि लिखितानि दृश्यन्ते। लिपिरपि पूर्वं चित्रलिपि-रूपेण प्रादुर्बभूव इति विदुषां मतम्। साम्प्रतमपि रेखाणां पौर्वापर्येण या लिपिः दृश्यते सा चित्रेभ्यो नातिभिद्यते।

चित्रनिर्माणम् अनुकरणभक्त्या समारब्धम्। प्लवमानान् व्याघ्रान्, स्यन्दमानान् नदान् कथं वयम् अनुकुर्वीमहि, कथं रूपं रूपं प्रतिरूपं विदधीमहि–इत्येषा भक्तिरेव चित्राण्यवततार। सामान्य-जनानां भक्तिरपि नासीदतो भिन्ना। वाचे वाङ्मयं, श्रोत्राय श्रुतम् (=वेदः), चक्षुषे च चित्रं रोचते—इति मन्वते स्म मनुजाः।

कालक्रमेण जनाः चित्रकलासु नैपुण्यम् आसेदुः। सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदा अपि नासंस्तेषां चक्षुषामविषयाः। शोभनवस्तुवेदं कृतचित्रयत्नास्ते जनाः प्रथन्ते स्म समाजेषु। चित्रेष्वनेकेषु बहुदृश्वानस्ते चित्रकृतः समाद्रियन्ते स्म सभासु।

पूर्वं चित्राणां रंजनं तदनु मनोरंजनम्—

एवं चित्रकला सर्वदा वृद्धिमुपेयाय। यदा तु विविधै रंगैस्तेषां रंजनं समारब्धम्, तदा तु चित्रकलायां क्रान्तिः सम्बभूव। तदा विस्फारित-नयनाः चकितचकिताः जनाः दर्शं दर्शं प्रसीदन्ति स्म। अहो नैपुण्यमस्य चित्रस्य, अहो प्रावीण्यमस्याः कलायाः—इत्येवं विस्मयविधेयाः प्रशंसा-प्रवणाश्च जनाः भाषन्ते स्म। चित्रमिदं केवलं प्राणान् न दधाति, प्राणोपधाने तु चित्रमिदं ब्रूयाच्च, शृणुयाच्च—इत्यपि तेषामासीन्मतम्। विधिरपि यदा सर्वातिशायि रूपं रचयितुमुत्सहते तदा चित्रं पूर्वं निर्माय तत्र प्राणान्निवेशयति इति महाकविः कालिदासः।[1]

एवं चित्रनिर्माणमेव पूर्वं, प्राणोपधानन्तूत्तरवर्ति, चित्ररंजनमेव पूर्वं, मनोरंजनन्तूत्तरवर्ति, इत्यप्यासीत् वाचां प्रचारः।

१. चित्रे निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा,
रूपोच्चयेन मनसा विधिना कृता नु। (अभिज्ञानशाकुन्तलम्, २.९)

चित्राणां विस्मयाधायकत्वमस्ति शब्दगम्यम्। एतद्धि चित्राणां विस्मापनीयत्वं यत् चित्रशब्दः धातुरूपः सन्नाश्चर्यार्थकत्वं प्राप। इदानीं किमप्याश्चर्यान्वितं वस्तु दृष्ट्वा चित्रीयन्ते जनाः !! अथ च पूर्वं चित्रमेव केवलमासीद् विचित्रम्। विचित्रशब्दोऽयं विविधं चित्रमिति व्युत्पत्त्या मूलतश्चित्राणामेव वैविध्यं द्योतयति स्म। इदानीन्तु सर्वमाश्चर्यं भवति त्रिचित्रमिति विजयतां चित्रमाहात्म्यम् !!

न्यायशास्त्रे चित्रं रूपम्—

न्यायशास्त्रे तु विवादपदमेवं यत् चित्रं रूपम् (विविधरूपसमाहरणम्) नीलपीतादिभ्यो व्यतिरिच्यते वा न वा। तत्र प्राचीनाः मन्वते यत् चित्रं नीलपीतादिप्रकारेषु न सन्निविशते, नीलादि-रूपाणां व्याप्यवृत्तित्वात्। अर्थात् नीलादयः सर्वस्मिन्नपि द्रव्ये समं व्याप्नुवन्ति। चित्रं तु न तथा—एकस्मिन्नेव पटे नीलेन सह पीतादि-रूपाणामपि सम्भवात्। यदि नीलं वा पीतं वेत्यादयः सर्वस्मिन्नपि पटे न समं व्याप्नुवन्ति तर्हि व्याप्यवृत्ति-रूपादिकमिति रिक्तं वचः !! अतो 'व्याप्यवृत्ति रूपम्' इति सिद्धान्त-संरक्षणाय चित्रमिदमतिरिक्तमिति प्राचीनाः।[1]

नवीनास्तु यथार्थतरं पक्षमवलम्बन्ते। तेषां मतम्—नीलादिकं सर्वस्मिन्नप्यवयविनि व्याप्नुवन्ति न वेति प्रत्यक्षं तावद् दृश्यताम्, चित्रकारो वा पृच्छ्यताम्। चित्रकारो हि मनुष्यचित्रनिर्माणे कस्मिंश्चिद् भागे नीलमेव, क्वचन पीतमेव, क्वचन च रक्तमेव रूपं ससंजति। न तत्र नीलं सर्वस्मिंश्चित्रे व्याप्नोति। अतः कथमिदं नीलं व्याप्यवृत्ति-रूपेण प्रोच्यताम् ? वस्तुतो न बाह्यदृश्येन शास्त्रकारा अनुवर्त्याः, शास्त्रकारैर्नाम बाह्यदृश्यमनुवर्त्यम्। यदि नीलादिकं भागविशेषेष्वेव संसंजति तर्हि के वयं व्याप्यवृत्ति रूपमिति प्रचाराय। अतो न व्याप्यवृत्येव रूपम्, चित्रं नातिरिक्तं रूपमिति साधु संगिरन्ते नवीनाः।[2]

---

१. नाप्यव्याप्यवृत्ति नीलादिकमुत्पद्यते, व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानाम् अव्याप्यवृत्तित्वे विरोधात्। तस्मान्नानाजातीयरूपैरवयविनि विजातीयं चित्ररूपमारभ्यते। (सिद्धान्तमुक्तावली १०० श्लोके)

२. नव्यास्तु तत्र व्याप्यवृत्त्येव नाना रूपं नीलादेः पीतादिप्रतिबन्धकत्व-कल्पने गौरवात्। (सिद्धान्तमुक्तावली १०० श्लोके)

छायाचित्राणां सम्प्रसारणम्—

चित्राणां वैचित्र्यमिदं पूर्वं रेखाचित्रेष्वेव संजाघटीति स्म। अष्टादश्यां शताब्द्यां तु छायाचित्राणां प्रचलनं सम्बभूव। तस्यां प्रक्रियायां मनुजा नहि, अपि तु मनुजच्छायम् अनुक्रियते स्म। या हि छाया न्यायशास्त्रेष्व-भावरूपा सा तदानीं चित्ररूपेणाभिव्यज्यते स्म। छायानां चित्रत्वात् तच्चित्रं छायाचित्र-रूपेण समूचिरे जनाः।[1] चित्राण्येतानि 'सिलुएट चित्र' रूपेणापि जनाः सम्प्रवदन्ति स्म।

सिलुएट चित्रम्—

इति नामधेयविस्तारोऽतिरोचकः। अष्टादश्यां शताब्द्यां फ्रांसदेशस्य वित्तमंत्री 'एथेन दे सिलुएट' महोदय आसीत्। स हि जनान् मितव्ययिता-मुपदिशति स्म। तस्मिन् काले धनाढ्यवर्गीयाः रेखाचित्रनिर्माणे सुबहु धनं व्ययन्ति स्म। परं नवीनानि छायाचित्राणि तु अल्पेनैव धनेन निर्मीयन्ते स्म। अतोऽल्पव्ययसाध्यत्वात्, सिलुएट महोदयैश्च प्रशंसितत्वात् चित्राण्येतानि 'सिलुएट चित्राणि' इत्येवं व्यवाहियन्त।[2]

भारते वर्षे छायाचित्रम्—

भारते वर्षेऽपि चित्राणीमानि छायाचित्ररूपेण समागतानि। एवं पदं च पदार्थं च भारतीयाः स्वीचक्रुः। पश्चात्तु 'कैमरा' यन्त्रद्वारा नवीनानि चित्राण्यवातीर्यन्त। विगतायां शताब्द्याम् अस्याः कलायाः समागमनं विज्ञानस्य चमत्कारमेव। यथा तत्कालीनं पुस्तकलिखितं विवरणं ब्रवीति

---

१. मनुजवदनं प्रदीपसम्मुखं रक्षित्वा तस्य छाया दर्पणे सम्पाद्यते। चित्रकारः तां छायां रेखया दर्पणस्पृष्टे पत्रे लिखति स्म। एतेन सिलुएट चित्राणि छायाचित्राणि वा निर्मीयन्ते स्म।

२. सिलुएट शब्द का उद्भव बहुत ही मजेदार है। १८वीं शती के मध्य में फ्रांस के वित्तमंत्री एथेन दे सिलुएट थे। जो अपने समकालीनों को मितव्ययिता का उपदेश दिया करते थे। उन्हें उच्चवर्गीयों से विशेष शिकायत थी कि वे चित्रों के पीछे बहुत धन बर्बाद करते थे। छायाचित्र के सस्तेपन के कारण कुछ लोग उसे सिलुएट चित्र कहने लगे—मनोरंजक भौतिकी पृ० १४८।